

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

ГУМЕННИЙ ВІКТОР ЛЕОНІДОВИЧ

УДК 94(37):94(356)“01/03”

**РИМСЬКА ІМПЕРІЯ І ПАРФІЯ:
ПОЛІТИЧНІ ТА ВІЙСЬКОВІ КОНТАКТИ
(КІНЕЦЬ I СТ. ДО Н.Е. – ПОЧАТОК III СТ.Н.Е.)**

Спеціальність: 07.00.02 – Всесвітня історія

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Львів – 2019

Дисертацією є кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Робота виконана на кафедрі археології та спеціальних галузей історичної науки Львівського національного університету імені Івана Франка Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник: кандидат історичних наук, доцент
**БАНДРОВСЬКИЙ ОЛЕКСАНДР
ГЕНРИХОВИЧ,**
Львівський національний університет
імені Івана Франка,
доцент кафедри археології та спеціальних
галузей історичної науки.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
ПЕТРЕЧКО ОЛЕГ МИХАЙЛОВИЧ,
Дрогобицький державний педагогічний
університет імені Івана Франка,
завідувач кафедри всесвітньої історії та
спеціальних історичних дисциплін;

кандидат історичних наук, доцент
ЛИТОВЧЕНКО СЕРГІЙ ДМИТРОВИЧ,
Харківський національний університет імені
В.Н. Каразіна, доцент кафедри історії
стародавнього світу та середніх віків,
декан історичного факультету.

Захист відбудеться 26 лютого 2019 р. о 15⁰⁰ год. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 35.051.12 у Львівському національному університеті імені Івана Франка за адресою: 79000, м. Львів, вул. Університетська, 1, ауд. 337.

З дисертацією можна ознайомитися в Науковій бібліотеці Львівського національного університету імені Івана Франка за адресою: 79000, м. Львів, вул. Драгоманова, 5.

Автореферат розіслано 25 січня 2019 р.

**Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради,
професор**

Шуст Р. М.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Антична історія уже тривалий час привертає увагу як науковців так і громадськості і особливе місце тут належить Стародавньому Риму, який не лише дав початок для багатьох явищ сучасного світу, але й продемонстрував особливі риси у своїх контактах з іншими державними утвореннями, в тому числі і з цивілізаціями Сходу. З огляду на це, зовнішня політика Риму досі не вичерпала себе як тематика для вивчення. Розширення невеликої общини у Лаціумі, на берегах Тібру, до масштабів держави, яка контролювала все Середземномор'я і значну частину відомої на той час ойкумени, досі викликає значний інтерес у дослідників античності.

На Сході, починаючи з доби пізньої Римської республіки, найбільш серйозним супротивником римлян була Парфія, боротьба з якою часто набувала гострих форм. Водночас взаємини Риму і царства Аршакідів демонструють нам цікаві приклади політичної взаємодії. Історія взаємовідносин цих двох потужних державних утворень античної доби являє собою проблему, без врахування якої неможливо зрозуміти як логіку і особливості римської зовнішньої політики у всіх її проявах чи історію римської армії на Сході, але й специфіку ситуації на значних територіях, які охоплюють як Близький Схід так і Кавказький регіон.

Незважаючи на тривалу дослідницьку традицію, існує чимало невирішених проблем у ключових питаннях, які стосуються діяльності римлян на міжнародній арені, зокрема у контексті їхніх контактів з Парфією. Концептуальні та конкретно-історичні питання критики та інтерпретації відомих і нововиявлених наративних, епіграфічних, нумізматичних та археологічних джерел; проблеми стратегічної спрямованості римської та парфянської зовнішньої політики; історія прикордоння; історія римської армії у східних провінціях імперії; уявлення про «чужинця» і «ворога» у різноманітних сферах; питання потестарної імагології і формування образу правителя – це далеко не повний перелік дискусійних проблем, які потрапляють до поля зору істориків останніх десятиліть. Взаємовідносини Римської імперії з Парфією є тією темою крізь вивчення якої дозволяє проаналізувати ці аспекти використовуючи нові методологічні підходи, і аналізуючи недоступні раніше джерел та концепцій. Усе перераховане зумовлює вибір теми, та її актуальність у контексті сучасного антикознавства.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в рамках теми «Археологічні пам'ятки Прикарпаття, Волині та Закарпаття у стародавню та ранньосередньовічну добу» (номер державної реєстрації: 0115U003957), яка виконувалась на кафедрі археології та спеціальних галузей історичної науки, та в контексті основних напрямків досліджень античної проблематики на історичному факультеті Львівського національного університету імені Івана Франка. Тема дисертаційного дослідження затверджена Вченою Радою Львівського національного університету імені Івана Франка (протокол № 14/1 від 27.01.2016 р.).

Метою дослідження є реконструкція політичних та військових форм контактів Римської імперії та Парфянського царства Аршакідів у епоху принципату.

Для досягнення мети передбачається виконання наступних завдань, які полягають у дослідженні:

- ступеня вивчення проблематики у історіографії;
- інформаційного потенціалу джерельної бази дослідження;
- образу Парфії, який був присутнім у римській ідеології, літературі та офіційній пропаганді Римської імперії у контексті політики Риму на Сході;
- шляхів формування зовнішньополітичної стратегії Римської імперії та Парфії з врахуванням сучасних методологічних підходів;
- механізмів та засобів політичної взаємодії Римської імперії та царства Аршакідів у обраний хронологічний період;
- участі військових з'єднань Риму у військових діях проти Парфії;
- безпосередніх військових конфліктів Римської імперії та Парфії;
- особливостей розташування та діяльності римської армії у близькосхідних провінціях імперії.
- місця Вірменського царства та пограничних по відношенню до Риму і Парфії держав, народів і міських центрів у протистоянні Риму та Аршакідів;

Об'єктом роботи є взаємовідносини Римської імперії з Парфією.

Предметом вивчення виступають зовнішня політика Риму та Парфії, її форми і засоби обрані цими державними утвореннями у політичних та військових контактах.

Географічні рамки охоплюють здебільшого територію східної частини Малої Азії, Близького Сходу та Кавказу, де розгортались основні події військових та політичних контактів Римської імперії та царства Аршакідів. У широкому контексті ми залучаємо відомості, які походять з різних територій тогочасних Римської імперії та Парфії і охоплюють територіальні масиви сучасної Євразії та північної Африки.

Хронологічні рамки роботи зумовлені поставленими метою та завданнями. Нижня хронологічна межа: 20-ті роки I ст. до н.е. – час встановлення принципату Августа, який співпадає з укладенням миру 20 р. до н.е. після протистояння, яке існувало між Римом і Парфією у 50-30-ті рр. I ст. до н.е. Верхня хронологічна межа: 20-ті роки III ст. н.е. – час політичної боротьби, внаслідок якої династія Аршакідів була усунута від влади у Парфії, а сама Парфянська держава трансформувалась у царство Сасанідів.

Наукова новизна дисертаційної роботи полягає в тому, що у ній:

Вперше:

- політику Римської імперії стосовно Парфії охарактеризовано використовуючи інструментарій потестарної імагології, зокрема через визначення ролі політики Риму на Сході для формування образу діяльності римського імператора та його оточення;
- комплексно проаналізовано відображення політики Риму стосовно Парфії у офіційній пропаганді ранньої Римської імперії;
- місія Германіка Цезаря висвітлюється в контексті аналогічних місій Марка Агріппи та Гая Цезаря Віпсаніана на Схід;
- охарактеризовано роль намісників провінцій у реалізації зовнішньополітичного курсу Римської імперії у взаєминах з Парфією;

– інтерпретацію проблеми існування інституту *dux ripae* у Дура Европос проведено в контексті зовнішньої політики династії Северів щодо Парфії.

Подальший розвиток отримали:

- вивчення образу Парфії у античній літературній традиції та пам'ятках матеріальної культури;
- дослідження історії Вірменії, Осроени, Адабени, Гордуени та Софени у перші століття нової ери;
- аналіз римської військової присутності у східних провінціях імперії;
- характеристика внутрішньополітичної боротьби у царстві Аршакідів як чинника римо-парфянських взаємовідносин.

Доповнено і уточнено:

- рівень впливу Римської імперії та Парфії на розвиток Пальміри, Дура-Европос, Селевкії на Тигрі та Хатри;
- інформацію про перебування римських військових з'єднань на Сході;
- роль використання нумізматичного матеріалу у політичній пропаганді.

Практичне значення дослідження полягає у можливості використання отриманих результатів для підготовки фахових наукових публікацій та навчальної літератури з історії Стародавнього Риму, історії античної літератури, історії міжнародних відносин та історії Сходу. Матеріали дисертаційної роботи можуть бути використані у навчальному процесі при розробці та вдосконаленні навчальних курсів присвячених античній історії, історії Сходу, а також можуть стати основою для поглиблення досліджень фронтирів Римської імперії та питань пов'язаних з військовою історією, історією політичних вчень та дотичних сфер.

Апробацію результатів дисертації автором було представлено під час роботи наступних наукових конференцій, семінарів та конгресів: V міжнародна наукова конференція «Одеські читання» (Одеса, 2013); Всеукраїнська наукова конференція «Елліністична цивілізація: політика, економіка, культура» (Чернівці, 2013); VI Міжнародна наукова конференція студентів, аспірантів та молодих учених «Дні науки історичного факультету» (Київ, 2013); 66-а Міжнародна наукова конференція «Каразінські читання: історичні науки» (Харків, 2013); I Всеукраїнська історична науково – практична конференція Чорноморські читання, присвячена 100-річчю з дня народження С. А. Секеринського та О. І. Домбровського (Сімферополь, 2014); VII Міжнародна наукова конференція студентів, аспірантів та молодих учених «Дні науки історичного факультету», присвяченні 180-річчю заснування Київського університету (Київ, 2014); 67-а Міжнародна наукова конференція «Каразінські читання: історичні науки» (Харків, 2014); VIII Міжнародна наукова конференція студентів, аспірантів та молодих учених «Дні науки історичного факультету» (Київ, 2015); 68-а Міжнародна наукова конференція «Каразінські читання: історичні науки» (Харків, 2015); Міжнародна наукова конференція XI Читання пам'яті П. Й. Каришковського (Одеса, 2016); 69-а Міжнародна наукова конференція «Каразінські читання: історичні науки» (Харків, 2016); X Міжнародна наукова конференція «Проблеми історії та археології України», присвячена 125-річчю професора Костянтина Гриневича (Харків, 2016); IV Міжнародний науковий семінар «Текст і образ» (Київ, 2017); Міжнародна конференція «Актуальні

проблеми всесвітньої історії» (Дрогобич, 2017); Міжнародна конференція XXI Читання пам'яті А. Кримського (Київ, 2017); «Суспільства давньої, середньовічної і ранньомодерної доби та їх цивілізаційна спадщина», міжнародна конференція до 70-ліття кафедри історії стародавнього світу і середніх віків КНУ імені Т. Шевченка (Київ, 2017); Міжнародна наукова конференція XII Читання пам'яті П. Й. Каришковського (Одеса, 2018); International Conference “Pecunia Omnes Vincit” Краків, 2018); Конференція «Ver Kyivians: Античне суспільство та його цивілізаційна спадщина» (Київ, 2018); XXIV International Limes Congress (Белград – Археологічний парк «Вімінаціум» (с. Старий Костолац), 2018); V Міжнародний науковий семінар «Текст і образ» (Київ, 2018); Конференція «Історія античного світу і середньовіччя в університетах України». До 40-річчя кафедри історії стародавнього світу і середніх віків Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (Харків, 2018); під час звітних наукових конференцій Львівського національного університету імені Івана Франка (2017-2018).

Окремі положення дисертаційної роботи були апробовані під час стажування автора дисертації у Варшавському університеті (2017).

Публікації. За матеріалами дисертаційного дослідження автором опубліковано 8 статей у фахових виданнях (у тому числі 4 статті у виданнях, які включені до міжнародних наукометричних баз). Окрім того, до публікацій за темою дисертації належать тези та матеріали конференцій (16 публікацій), які додатково відображають результати та засвідчують апробацію дослідження.

Структура дисертації побудована за проблемно-хронологічним принципом. Робота складається зі списку скорочень, вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури і додатків. Загальний обсяг роботи становить 295 сторінок, з них основного тексту – 198 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дисертації, визначено мету, завдання, об'єкт і предмет дослідження, хронологічні й територіальні межі, окреслено наукову новизну та практичне значення одержаних результатів, подано інформацію про апробацію результатів дослідження.

У першому розділі **«Історіографія, джерела та методологія дослідження»** охарактеризовано стан наукової розробки обраної теми, описано джерельну базу та методологічні засади, методи і термінологічний апарат використані в роботі.

У **підрозділі 1.1. «Стан наукової розробки теми»** подано аналіз поглядів дослідників на основні аспекти римо-парфянських взаємовідносин та розглянуто трансформацію історіографічної традиції вивчення обраної проблематики. Римо-парфянське протистояння почало розглядатись дослідниками ще з XVIII століття у праці Е. Гіббона. До загальних синтезів з історії Парфії, які мали вагоме значення слід віднести праці Д. Равлінсона, які з'явилися впродовж XIX століття. У 1930-ті роки нова хвиля інтересу до теми римо-парфянських стосунків, була пов'язана з виходом робіт американського дослідника Н. Дібвойза. Перелічені автори у

своєму висвітленні історії Парфії та її взаємин з римлянами здебільшого йшли за повідомленнями античних джерел.

У другій половині ХХ століття значну увагу політичній історії Парфії присвятили польські дослідники, зокрема представники наукової школи створеної професором Ягеллонського університету у Кракові Й. Вольським та його учнями. Тут варто згадати праці Е. Домброви та М. Я. Ольбрихта. Останній торкався ролі кочівників у історії Парфії та внутрішньополітичної боротьби в царстві Аршакідів. У радянській історіографії 40-60-х років важливими були роботи А. Бокщаніна присвячені римо-парфянським стосункам, які лягли в основу його докторської дисертації та опублікованої монографії у двох частинах. Важливим внеском радянських дослідників у 1950-60-ті рр., зокрема М. Д'яконова, І. Д'яконова, та В. Лівшиця, стало опрацювання, публікація та переклад знайденого господарського архіву з Старої Ніси. Серед радянських та пострадянських російських дослідників слід також відзначити роботи Г. Кошеленка, В. Ніканорова, В. Пилипка, В. Гаїбова, С. Новікова, І. Пічикяна, А. Балахванцева, які опирались на значний масив археологічного матеріалу. У 1980-ті роки важливим кроком в дослідженні політичних інституцій Парфії стало дисертаційне дослідження Е. Хуршудяна, де парфянські інститути розглядались дослідником у порівнянні з добою Сасанідів.

Вивчення образу Парфії в античній традиції репрезентоване працями Ш. Леруже, Т. Бабніса. Важливою концептуальною роботою стала праця Р. Шаегана, який спробував реконструювати політичну ідеологію Аршакідів.

Дослідження Е. Віллера, М. Шмітта, Е. Лютвака, Б. Ісаака, Д. Маттінглі, П. Едвелла, С. Віттакера, С. Маттерн, В. Парфьонова висвітлюють еволюцію зовнішньополітичного курсу Риму в добу ранньої імперії. В українській історіографії даній проблемі присвятив цілу низку своїх публікацій О. Бандровський. Слід відзначити і монографічне дослідження О. Петречка, присвячене зовнішній політиці Римської імперії у I ст. н.е.

Після праць Р. Сайма, у світовій історіографії у другій половині ХХ століття відбулося переосмислення традиційних підходів до вивчення римської історії доби імперії, що засвідчили у своїх роботах К. Галінський, П. Вейн, П. Цанкер, Ф. Міллар, А. Вітерлінг, К. Адо, М. Абрамзон, О. Гекстер, Я. Межеричький. Варто згадати праці українських вчених О. Петречка та А. Токарева.

П. Едвелл, Т. Кайзер, М. Зоммер, М. Гавліковський розглянули взаємини Риму з Парфією та Сасанідами акцентуючи свою увагу на подіях на середньому Євфраті, зокрема на історії Пальміри, Дура-Европос та інших міст, які опинялись в епіцентрі протистояння. П. Асдуріан, В. Курк'ян, Л. Грегорацці, С. Паясіян, К. Тревер, А. Степанян та український дослідник С. Литовченко досліджували роль Вірменії у системі римо-парфянських взаємин. Е. Бальтруш та О. Грушевой концентрували увагу на взаєминах римлян з юдейським населенням. М. Макавєєв, Л. Грегорацці, М. Шуоль висвітлювали проблеми історії Харакени.

К. Бутчер, М. Сартр, Ф. Міллар, С. Елкок, Т. Кайзер досліджували історію східних провінцій Римської імперії. І. Шіфман торкався проблематики соціальної історії Сирії в епоху принципату та історії Набатеї. М. Марцяк зосередив свою увагу на студіях невеликих прикордонних царств на східному прикордонні Риму.

Н. Андрейд у своїй дисертації та монографії проаналізував образ місцевого семітського населення в античній традиції, ідентичність та ідентифікацію уродженців Сходу, та контакти двох культурних ареалів.

Б. Ісаак, Е. Бірлі, Е. Домброва, Д. Кеннеді, Д. Кемпбелл, М. Шпейдель, Н. Поллард, О. Тентеа, розглядали питання присвяченні історії римської армії на східному прикордонні та у протистоянні з парфянами. В. Ніканоров, К. Якуб'як, Д. Кеннеді висвітлювали окремі питання пов'язані з армією та військовим мистецтвом Парфії. Важливою була дискусія, яка розпочалася у 1970-ті роки після виходу праці Е. Люттвака і триває досі, стосовно того чим були фронтири Стародавнього Риму. Найактивнішу участь в ній взяли Б. Ісаак, Е. Віллер, Д. Бріз. Значне місце в згаданій дискусії мали матеріали археологічних досліджень проведених М. Ростовцевим, П. Лерішем, Ф. Кюмоном, С. Паркером Томпсоном, Д. Кеннеді, М. Гавліковським, С. Джеймсом.

Проведений аналіз історіографії дозволяє стверджувати, що історія вивчення римо-парфянських взаємовідносин має тривалу традицію, а проте ціла низка принципів питань все ще вимагає свого детального висвітлення, що зумовлює актуальність обраної теми та вибір відповідних дослідницьких завдань вирішенню яких присвячена робота.

У **підрозділі 1.2.** *«Джерельна база дослідження»* здійснено огляд джерел використаних для написання дисертаційної роботи. Характеризуючи стан джерельної бази, її тематично-інформаційне наповнення, ми умовно можемо виділити кілька груп джерел в основу поділу яких слід прийняти їх походження, форму та змістовність.

Першою групою виступають писемні джерела. Серед авторів, які залишили свої відомості про римо-парфянські стосунки в епоху імперії важливе місце займають сучасники доби Августа – Овідій, Горацій, Вергілій і Проперцій. Добою Тіберія датується *«Римська історія»* Веллея Патеркула. Ще одним автором, який створював свій твір в добу Тіберія був Страбон. Інтерес для нас становлять праці Йосифа Флавія *«Юдейська війна»* та *«Юдейські старожитності»*. На початку II ст. н.е. створили свої тексти Гай Светоній Транквілл та Публій Корнелій Тацит. Луцій Флавій Арріан відомий не лише як історик, але і як діяч римської провінційної адміністрації часів Адріана. Його *«Парфіка»* збереглась до нашого часу у фрагментах.

Вагомим джерелом є *«Римська історія»* політичного діяча і грекомовного автора III століття Діона Кассія Кокцеяна (Коккеяна). Лукіан із Самосати залишив інформацію про кампанії Луція Вера. *«Principia Historiae»* Фронтоні та його багата епістолярна спадщина допомагають при реконструкції окремих аспектів походу Луція Вера. Сучасником Траяна, був Пліній Молодший. X книга його епістолярної спадщини охоплює листи до імператора Траяна. Іншим його твором, який становить цінність для нашого дослідження, зокрема в питаннях політичної ідеології Риму, є *«Панегірик Траяну»*. Відомості про діяльність Адріана, Луція Вера, Марка Аврелія і Авідія Кассія нам подають *«Автори життєписів Августів»*. Твір створено у IV столітті, а його авторство залишається дискусійним. *«Історія від Марка Аврелія»* Геродіана – один з важливих творів, де зокрема містяться ключові відомості про військо парфян та про військові кампанії доби Северів.

Йордан у «Римській історії» дає загальну оцінку діяльності принципів і деколи навіть повідомляє невідомі іншим авторам факти. Перші дві книги «Оповідді про війни» Прокопія Кесарійського, більш відомі як «Про війну з персами» містять згадки про попередні конфлікти на Сході. Амміан Марцеллін (Маркеллін), Євсевій з Кесарії залишили окремі згадки про події на Сході. Флавій Євтропій у «Бревіарії від заснування Міста», та Павло Орозій у «Історії супроти язичників» також фрагментарно торкаються подій II ст. Хроніка Іоанна Малали, зокрема, його повідомлення про землетрус в Антіохії, лежить в основі більшості сучасних реконструкцій хронології походу Траяна. Цінними також є праці Никифора Калліста, Зосима та Іоанна Зонари, «Етніка» Стефана Візантійського та «Суда». Остання зберегла чимало фрагментів «Парфіки» Арріана.

Пліній Старший у своїй «Природничій історії» подає чимало географічних описів. В його тексті ми зустрічаємо і інформацію щодо становища цілого ряду територій, зокрема Пальміри. «Певтінгерова таблиця», «Ітинерарій Антоніна», «Ітинерарій Гая» – вагомими пам'ятками римської географічної думки. «Ітинерарій Антонінів» особливо важливий, оскільки демонструє трансформацію східного пограниччя імперії після війн II століття. Особливе питання складає використання географічних текстів Клавдія Птолемея.

Окремий блок складають нарративні джерела створені ранньою сирійською християнською історіографією. Серед них східну політику Риму у II-III ст. н.е. висвітлює «Арбельська хроніка» та так звана «Хроніка Зукніна». Певний інтерес складає також сирійська версія «Хроніки» Євсевія. До семітомовних нарративних джерел належать також тексти Вавилонського і Єрусалимського Талмудів.

Епіграфічні джерела представлені як греко- і латиномовним матеріалом та семітомовними написами Пальміри. Вони є ключовими для вирішення проблем, які стосуються римської армії, зокрема ідентифікації певних з'єднань та встановлення місць їхньої дислокації. Певний обсяг матеріалів дозволяє також поглянути та розвиток та еволюцію міст в складі царства Аршакідів (написи Суз, Селевкії на Тигрі, Дура – Европос, Хатри, Пальміри).

Саме у вигляді епіграфічної пам'ятки до нашого часу дійшов політичний заповіт Октавіана Августа – «Діяння божественного Августа». У контексті аналізу римської політичної ідеології раннього принципату та її зв'язку з зовнішньою політикою імперії особливе місце займає текст так званих «Decreta Pisana». Слід виділити «Tabula Siarensis» та рішення сенату в справі Гнея Пізона, які дозволяють провести верифікацію повідомлень Таціта стосовно місії Германіка на Схід. Важливу роль для реконструкції загальної спрямованості та механізмів зовнішньої політики Риму у I ст. н.е. відіграє «Закон про імперій Веспасіана».

Нумізматичні джерела представлені монетним карбом Римської імперії та емісіями Аршакідів. Останні відомі нам з монетних дворів у Селевкії на Тигрі, Сузах, Екбатанах. Ми розглядаємо їх не лише як джерело для уточнення і верифікації хронології подій, але й як матеріал, який дозволяє розглянути ідеологію і пропаганду Риму та Аршакідів.

Археологічні джерела представлені матеріалами розкопок Хатри, Дура-Европос, Селевкії на Тигрі, Пальміри, Зевгми, Суз, дослідженнями системи дрібних поселень довкола Пальміри, вивченням римського лімесу у Йорданії.

Серед збережених пам'яток матеріальної культури значне значення мають сюжети статуї Августа з Пріма Порта, монумента Луція Вера з Ефесу та тріумфальної арки Септимія Севера.

Папірологічні джерела представлені документальним матеріалом з Дура-Европос та папірусами знайденим у районі середньої течії Євфрату які використовуються в роботі для вивчення римської військової присутності на Євфраті у II-III ст. н.е.

Наявна джерельна база, попри свою фрагментарність і неоднорідність дозволяє нам вирішувати поставлені завдання. Незважаючи на нечисельність окремих груп джерел усі вони сукупно показують специфіку обраної теми та можливість її розробки.

У **підрозділі 1.3 «Методологія дослідження»** розглянуто теоретичні підходи та проаналізовано основні методи використані при проведенні дослідження.

Методологічною основою дисертації став підхід, який набув поширення у світовій історіографії починаючи з 90-х років ХХ ст., і запропонував розглядати римську зовнішню політику у контексті менталітету та уявлень римлян. В основу реконструкції римо-парфянських взаємовідносин у нашій роботі береться принцип, за яким зовнішня політика розглядається крізь аспекти її формування та практичної реалізації, які відповідно знайшли відображення у різноманітних формах джерел. Інформація останніх і репрезентує специфічні уявлення римлян про методи, які необхідно використовувати у зовнішній політиці. Аналізуючи формування римської зовнішньої політики, особливу увагу ми звертаємо на образ Парфії у римській нарративній традиції, який розглядається нами в контексті імагології і пов'язаний з інструментарієм гуманітаристики, який використовують для аналізу образу «іншого» у певній культурі.

Частина проявів римської політики стосовно Парфії, зокрема відображення зовнішньої політики в офіційній пропаганді та ідеології та відображення політичної ідеології Аршакідів у збережених джерелах розглядається в контексті потестарної імагології, яка, виходячи з міждисциплінарних позицій розглядає питання формування образу діяльності правителя та його оточення і їх репрезентації для сучасників за допомогою певних засобів.

Ще однією теорією важливою для нашої роботи є концепція фронтиру, яка знайшла своє відображення і у історіографії Римської імперії. Так, прикордонні та порубіжні райони розглядаються нами як своєрідна контактна зона, історія якої відображає політичні та військові засоби впливу, які використовували римляни та парфяни. Питання фронтирів Стародавнього Риму, їхнього призначення, досі залишається дискусійним з методологічної точки зору. За спостереженнями Д. Бріза, створено більше двох десятків пояснень функції римських фронтирів.

Основою нашого дослідження стали і загальнонаукові принципи: наукової об'єктивності, системності, контекстуалізації, критичного аналізу. Серед загальнонаукових методів використаних в роботі назвемо методи системного підходу, аналізу, синтезу, індукції, тощо. Використані також спеціально-історичні методи дослідження, передовсім історико-компаративний, проблемно-хронологічний та історико-генетичний методи.

Спеціальна увага приділена і термінології використаній в роботі, зокрема наводиться авторське пояснення змісту який у дисертації вкладається в терміни «офіційна ідеологія», «пропаганда», «стратегія», «зовнішньополітичний курс», тощо. Подається інтерпретація використаної в роботі географічної термінології, яка має своє коріння в античну епоху та понять на позначення територій, які об'єднуються збірними термінами «Сирія», «Близький Схід», «Кавказький регіон».

У другому розділі **«Образ Парфії у римській ідеології, літературній традиції та пропаганді доби принципату»** охарактеризовано основні риси репрезентації царства Аршакідів, які були присутні у римській літературі та офіційній пропаганді та їхній взаємозв'язок з розвитком римо-парфянських взаємовідносин.

У **підрозділі 2.1. «Образ Парфії та римо-парфянського протистояння у римській греко- і латиномовній традиції ранньої імперії»** висвітлено образ Парфії у римській літературній та етногеографічній традиції. Проведений у першій частині підрозділу аналіз текстів Горація, Проперція, Вергілія та Овідія засвідчує, що поети доби Августа зафіксували як загальний образ парфян, який був характерним для римської традиції, так і актуальні для них політичні події, серед яких виділяється укладання мирного договору між Римом і Парфією у 20 р. до н.е., повернення орлів легіонів Красса і Антонія, та місія Гая Цезаря Віпсаніана на Схід, яка розпочалась у 2-1 рр. до н.е.

Серед авторів латиномовної традиції, найбільше уваги парфянам приділив Публій Корнелій Тацит. У роботі вивченні тексти Гая Светонія Транквілла, Йосифа Флавія, Страбона, Ісидора Харакського і на основі їхнього аналізу визначено основні характерні риси «парфянського топосу» даних творів. Наративна традиція доби ранньої імперії розглядала Парфію крізь призму цілої низки усталених образів, екстраполюючи їх на тогочасні уявлення про минуле і сучасність царства Аршакідів, що мало безпосередній вплив на вибір зовнішньополітичних методів політичної взаємодії між двома державами.

У **підрозділі 2.2. «Парфянське питання» в контексті політичної пропаганди принципату»** визначено, що римська політична пропаганда активно використовувала зовнішньополітичні сюжети для формування образу успішної діяльності імператора та його оточення. Відповідні прояви пропагандистського характеру, які ми зустрічаємо у римській літературі, архітектурі, монетному матеріалі, релігії та у організації публічних заходів варто розглядати в контексті потестарної імагології. У епоху Августа, ключове місце у пропаганді займає сюжет повернення орлів легіонів Красса та Антонія, що знайшло свої прояви як у літературній традиції, так і у використанні культу Марса Месника, зокрема заходи пов'язані з його освяченням у 2 р. до н.е. У підрозділі також аналізуються організація публічних ігор на честь Марса, статуя Августа з Пріма Порте, тріумфальні монументи Августа, Луція Вера та Септимія Севера.

Найактивніше використовував монетний матеріал для пропаганди своїх успіхів на Сході Октавіан Август. З часів Калігули нам відома лише одна емісія з Коммагени, яка стосувалась його батька Германіка, яка, втім, може датуватись і добою Тіберія. Використання Нероном нумізматичного матеріалу для пропаганди

своїх заходів прослідковується в значно менших формах і навряд чи воно носило системний характер. Траян, Марком Аврелій та Луцій Вер схожим чином відзначали військові конфлікти з Парфією, що ми бачимо і у сюжетах карбу доби Северів. Встановлено, що поява парфянських сюжетів на монетах II-III ст. н.е. в більшості випадків може бути досить чітко прив'язана до військових кампаній.

Третій розділ **«Політичні контакти Риму і царства Аршакідів: структура і механізми»** висвітлює формування основних принципів та механізмів політичної взаємодії між Римом та Парфією.

У **підрозділі 3.1. «Формування та трансформація основних принципів «східної політики» Риму в добу принципату»** встановлено, що з початком доби принципату, імператорові та його близькому оточенню належала основна роль у формуванні римської міжнародної політики, що знаходить підтвердження і на матеріалах римо-парфянських контактів. Доведено, що місії Марка Віпсанія Агріппи, Гая Цезаря Віпсаніана і Германіка Цезаря повинні розглядатись у контексті відповідних політичних практик раннього принципату. Особливу увагу приділено місії Германіка, з огляду на конфлікт, який виник між Германіком та намісником провінції Сирія Гнеєм Пізоном. На основі аналізу повідомлень Таціта та епіграфічного матеріалу, запропоновано інтерпретацію конфлікту Германіка і Пізона у контексті діяльності римської провінційної адміністрації доби принципату, яка в епоху Тіберія все ще частково зберігала політичні практики характерні для республіканської доби, які і вступали у протиріччя з повноваженнями та практиками місій оточення та родичів імператорів. У підрозділі аналізуються також практики формування зовнішньополітичного курсу притаманні добі Флавіїв та Антонінів та прослідковуються причини переходу Риму на початку II ст. н.е. до активної військової політики у регіоні.

Підрозділ 3.2. «Римська провінційна адміністрація і її роль у реалізації зовнішньої політики Риму на Сході» характеризує роль намісників провінцій у формуванні та реалізації римського курсу на Сході. На нашу думку, можна впевнено стверджувати, що в епоху Юліїв-Клавдіїв від часів принципату Тіберія саме провінційна адміністрація займала ключове місце у реалізації зовнішньополітичних заходів у прикордонних зонах, де вагому роль також відігравав і військовий чинник, зокрема легіони дислоковані у цих місцевостях і ця тенденція зберігалась і в добу Флавіїв. В часи Антонінів, під час повномасштабних військових дій на Сході, основна роль належала саме принцепсу і його оточенню. У добу Северів, спостерігається поступова трансформація структури римської адміністрації у провінції Сирія, зокрема посилення ролі військових командирів на місцях та повноважень командувачів окремих округів, які мали військове значення, шляхом впровадження посади препозита претентури («*Praepositus praetenturae*»).

У **підрозділі 3.3. «Проблеми реконструкції зовнішньополітичного курсу Парфії»** проаналізовано специфіку формування зовнішньополітичного курсу Парфії у її взаємовідносинах з Римською імперією. Встановлено, що попри історіографічні гіпотези, які пропонують розглядати фрагментарні свідчення джерел як прояв існування чіткої стратегії Аршакідів, яка передбачала повномасштабну експансію Парфії на захід, починаючи з кінця I ст. до н.е.,

вагому частину контактів римлян з Аршакідами займала внутрішньополітична боротьба у Парфії. Починаючи від часів Августа майже постійні внутрішньополітичні конфлікти у Парфії ставали причиною не лише певної пасивності політики парфян, але й зумовлювали перебування нащадків царського роду у Римі, де самі ж римляни використовували їх для реалізації своїх політичних завдань, що яскраво проявлялось в добу Юліїв-Клавдіїв.

Четвертий розділ **«Військові аспекти римо-парфянських взаємовідносин»** присвячений реконструкції форм історії військового протистояння між Римом та Парфією.

У **підрозділі 4.1. «Військові зіткнення Риму і Парфії»** проведено аналіз військових конфліктів Римської імперії з Парфією починаючи від кампаній Гнея Доміція Корбулона і Цезенія Пета у Вірменії у добу Нерона і закінчуючи останніми кампаніями доби Северів, які провели Каракала та Макрін.

Кампанії Гнея Доміція Корбулона були реакцією на ситуацію, яка склалась у Вірменії. Хоча ми спостерігаємо окремі свроби локального військового втручання ще в добу Августа (кампанія Гая Цезаря Віпсаніана у Вірменії), а проте лише з II ст. н.е., військові кампанії Антонінів та Северів проти Парфії носили характер повномасштабних військових експедицій з бойовими діями на території Месопотамії, реконструкція яких часто становить труднощі, з огляду на стан збереженої джерельної бази.

У **підрозділі 4.2. «Близький Схід і лімесна політика Риму в добу ранньої імперії»** відзначається, що Римська армія у східних провінціях імперії була як інструментом контролю над місцевим населенням, так і частиною складної оборонної системи. Специфіка урбаністичного розвитку цих територій привела до того, що римляни розташовували свої гарнізони здебільшого в межах вже існуючих поселень. Перебування з'єднань «в глибині» територій східних провінцій і безпосередньо на прикордонні мало свої особливості. Будівництво доріг та контроль над існуючими торгівельними шляхами також були одними з основних функцій римської армії, тим не менш, починаючи з доби Антонінів відбуваються певні зміни в плані активізації військового укріплення регіону.

Автор приходить до висновку що фактично до кінця III ст. н.е. (до будівництва т.зв. «*Strata Diocletiana*»), основною формою римської військової присутності на Євфраті була присутність військових гарнізонів у пограничних провінціях. Особливу роль приділяли Зевгмі, як місцю основної переправи через Євфрат та місцям дислокації римських легіонів у регіоні. Якщо у провінції Аравії ми бачимо поступове укріплення організованої системи фортів, гарнізонів та доріг («*Limes Arabicus*»), то у Сирії, у цей же період, ми не спостерігаємо такого активного будівництва римських укріплень, при цьому важливою була роль таборів римських легіонів розміщених у Сирії та північній Месопотамії.

На основі папірологічного, епіграфічного та археологічного матеріалу охарактеризовано трансформацію римської військової присутності на Євфраті на прикладі Дура-Европос та його околиць. Проаналізовано наявність римських військових з'єднань в регіоні та ймовірні спроби їх адміністративної організації шляхом ймовірного впровадження посади військового командувача округу на берегах Євфрату – «*dux ripae*». Наявна джерельна база і висновки дослідників

1920-1940-х років привели до того, що цей інститут інтерпретують екстраполюючи на нього практики, які з'явилися наприкінці III ст. н.е. На нашу думку, гіпотетично появу цього інституту можна припустити і для доби парфянських кампаній Северів, але незважаючи на думку М. Ростовцева і його наступників загалом реконструкція існування цієї посади у вказаний період не знаходить переконливого підґрунтя у джерельному матеріалі.

Визначені масштаби римської військової присутності на Євфраті були прийнятними для доби конфліктів з Аршакідами, проте поява на історичній арені царства Сасанідів і його активна зовнішня політика наочно показали проблеми існуючої римської організації у регіоні, яку намагалися пристосувати до реалій середини-кінця III ст. н.е., а сама Дура-Европос і середня течія Євфрату у цей період перестають бути сферою римського впливу.

П'ятий розділ **«Прикордонні території та населення між Римом і Парфією: трансформація становища»** акцентує увагу на локальних проявах різноманітних формах політичних та військових контактів між Римом та Парфією, які аналізуються крізь призму становища прикордонних царств, провінцій, міських центрів Близького Сходу та реакції на тогочасні реалії юдейського населення, яке проживало у регіоні.

У **підрозділі 5.1. «Вірменія та «Regna Minora»** описано форми історичних контактів між Римом, Парфією та державними утвореннями на території Кавказького регіону та Близького Сходу. Описуючи становище Вірменії та сусідніх царств, слід відзначити, що імператори то відмовлялись, то повертались до принципів римської політики на Сході закладених ще Гнеєм Помпеєм, який створив систему своєрідних «буферних зон». Римська політика щодо Вірменії і Кавказького регіону і прагнення контролювати правителів цих територій розглядається не як прояв римської експансії викликаної економічними чи іншими причинами, а як наслідок уявлення римських еліт про те, що володіти Вірменією мав прихильний до Риму кандидат. Спроби Траяна перетворити Вірменію на провінцію ймовірно були викликані його розумінням стратегічного значення цього державного утворення у ситуації на Сході, втім, його наступники відмовились від такої тактики. Вивчаючи становище дрібних царств у регіоні, було проаналізовано роль кавказьких царств (Іберії і Албанії), Осроени, Адіабени, Софени, Мідії Атропатени у взаєминах між Римом і Парфією.

Підрозділ 5.2. «Міські центри та населення Близького Сходу» висвітлює роль міст у римо-парфянських на основі матеріалів Пальміри, Дура-Европос та Хатри. Міста Близького Сходу опинившись під владою парфян, стикаючись з поступовими обмеженнями своєї автономії, поволі ставали осередками опозиції і зрештою окрім підтримки римських ставлеників на престол під час внутрішньополітичних криз вони йшли на відкриту конфронтацією користуючись боротьбою за престол, як ми бачимо зробили мешканці Селевкії на Тигрі піднявши повстання проти парфян, яке тривало сім років. Проаналізовано відповідні процеси які охоплювали і міські центри, які розташовувались на території римської провінції Сирія.

У підрозділі визначено і специфіку поведінки єврейського населення Месопотамії у контексті римо-парфянських контактів. На основі аналізу

повідомлень Йосифа Флавія встановлено специфіку становища єврейських утворень у царстві Аршакідів у 20-ті роки I ст. н.е., та охарактеризовано сюжети з історії Адабени, правителі якої прийняли юдаїзм. Особливу увагу приділено повстанням 116-117 років у Месопотамії, під час кампанії Траяна на Сході, на нашу думку, існуюча джерельна база не дозволяє говорити про специфічно єврейське повстання у регіоні, яке було б пов'язане з єврейськими повстаннями, які у цей час спалахнули у східних провінціях Римської імперії.

ВИСНОВКИ

У **висновках** узагальнено результати дослідження, та викладено основні положення роботи, які виносяться на захист:

1. Аналіз образу Парфії у римській літературній та етногеографічній традиції є принциповим для розуміння формування зовнішньополітичного курсу ранньої Римської імперії на Сході. Створені римською греко- та латиномовною літературою образи відображали існуючі політичні реалії і часто виступали джерелом стереотипів, уявлень та образів «іншого», які і впливали на зовнішню політику імперії. Наративна традиція доби ранньої імперії розглядала Парфію крізь призму цілої низки усталених топосів, екстраполюючи їх на свої уявлення про минуле і сучасність царства Аршакідів.

2. Римська політична пропаганда активно використовувала зовнішньополітичні сюжети для формування образу успішної діяльності імператора та його оточення. У епоху Августа ключове місце у пропаганді займає сюжет повернення до Риму орлів легіонів Красса та Антонія, що знайшло свої прояви, як у літературній традиції та монетному карбі, так і у використанні культу Марса Месника, який стає центральним в контексті політичної пропаганди Августа пов'язаною з Парфією.

3. Місії Марка Віпсанія Агріппи, Гая Цезаря Віпсаніана і Германіка Цезаря являли собою особливі політичні практики раннього принципату і були пов'язаними з новим характером формування зовнішньої політики Риму на Сході. Характеризуючи місію Германіка Цезаря 18-19 рр. н.е., на основі аналізу повідомлень Таціта та офіційних актів сенату (*S. C. de Cn. Pisone patre, Tabula Siarensis*), встановлено, що конфлікт Германіка і Гнея Кальпурнія Пізона слід трактувати у контексті діяльності римської провінційної адміністрації доби принципату, яка в епоху ранньої імперії все ще частково зберігала політичні практики характерні для республіканської доби.

4. З перших десятиліть I ст. н.е. провінційна адміністрація займала ключове місце у реалізації римської політики у прикордонних територіях на Сході. В епоху Антонінів, під час повномасштабних військових дій на Сході, основна роль належала саме принцепсу і його оточенню. Приклади діяльності римської провінційної адміністрації у цей період засвідчують ускладнення структури римського контролю над провінціями з метою більш вдалої військової структурної організації римського прикордоння на Сході.

5. Фрагментарні свідчення джерел, на думку автора, не підтверджують існування активного зовнішньополітичного курсу Парфії у її взаєминах з

Римською імперією і політика Аршакідів від кінця I ст. до н.е. може бути охарактеризована як ситуативна. Тіберій у контексті внутрішньополітичних конфліктів у Парфії йде на посилення позиції провінційної адміністрації і ця політика виявилась ефективно, що продемонструвала діяльність Луція Вітеллія у 30-х рр. н.е. під час спроби Тірідата захопити трон у Парфії. Калігула чи Клавдій не особливо змінювали тенденцію закладену своїми попередниками.

Парфянські царі Фраат IV та Артабан III, незважаючи на численні внутрішні конфлікти та втручання римлян, все ж є прикладом того, що перебування на троні впродовж тривалого часу все ж було можливим. Всупереч поширеній у історіографії думці, зовнішня політика ранніх Юліїв–Клавдіїв на сході аж ніяк не була пасивною. Відсутність військових заходів не означала, що римляни відмовились від активних заходів проти Парфії. Сама ситуація у Парфії спонукала їх втручатись і активно здійснювати спроби змінити ситуацію на своєму східному прикордонні.

6. Починаючи від часів Августа майже постійні внутрішньополітичні конфлікти у Парфії ставали причиною не лише певної пасивності політики парфян, але й зумовлювали перебування нащадків царського роду Аршакідів у Римі. Впродовж першої половини I ст. н.е. вони повномасштабно використовувались римлянами для реалізації своїх політичних завдань, що вплинуло на відображення римо-парфянських взаємин у збереженій римській історичній латиномовній традиції кінця I – початку II ст. н.е.

7. Сприйняття Євфрату як природного і водночас політичного рубежу та кордону між двома державами, яке зафіксоване в латиномовній наративній традиції впливало на військову організацію римлян у регіоні і до кінця III ст. н.е. основною формою римської військової активності на Євфраті стає розміщення військових гарнізонів у пограничних провінціях, що у роботі прослідковано та обґрунтовано опираючись на доступний археологічний та епіграфічний матеріал, який слугує основою для ідентифікації та картографування римської присутності у верхній та середній течії Євфрату.

8. Наявність римських військових з'єднань в регіоні та аналіз концепції щодо ймовірних спроб їх адміністративної організації шляхом впровадження інституту «*dux ripae*» з центром у Дура-Европос у контексті джерел та висновків дослідників дозволяють заперечити існування цього інституту, який здебільшого інтерпретують екстраполюючи на нього практики, які з'явилися наприкінці III ст. н.е., після впровадження ідентичної посади у добу Діоклетіана. На нашу думку, гіпотетично появу цього інституту можна припустити і для доби парфянських кампаній Северів, проте важко говорити про існування цієї посади наприкінці II – на початку III ст. н.е. для організації римської військової присутності у регіоні.

9. Військові кампанії Северів проти Парфії носили характер повномасштабних військових експедицій з бойовими діями на території Месопотамії. У цьому ключі такі міста як Дура-Европос були важливими пунктами як для розміщення римських військових з'єднань, так і для контролю за територіями які знаходились безпосередньо у прикордонній зоні. Аналіз джерельного матеріалу дозволяє зробити висновки, що у міста перебували підрозділи які були безпосередньо залучені до військових дій проти Парфії, що

проявлялось зокрема у тому що у складі гарнізону міста зафіксовані вояки легіонів місцем дислокації яких не була Сирія. Водночас, як нам видається, сам характер розташування римських військ у регіоні, їхня кількість та віддаленість від основних центрів провінції робили Дура-Европос та довколишній район течії середнього Євфрату вкрай вразливим, що в умовах кампаній проти Парфії можливо не було вкрай очевидним, проте з виникненням загрози з боку молодого династії Сасанідів, потреба у наявності на місці командного складу який зміг би приймати виважені і серйозні рішення стає очевидною.

10. Римська політика Августа та Тіберія щодо Вірменії полягала у прагненні забезпечити перебування на троні лояльного до Риму правителя, що зумовлювало втручання у політичне життя царства. Разом з тим, Август у своїй політичній активності щодо Вірменії намагався використати її для формування політичного авторитету своїх родичів, зокрема Гая Цезаря Віпсаніана. Загибель останнього у 2 р. н.е. привела до певної пасивності Риму і втрати його впливу у Вірменії, що змушений був виправляти Тіберій. Прагнення Аршакідів утвердитись у Вірменії привело до військового зіткнення вдобу Нерона і укладання Рандейського угоди, яка фактично засвідчила втрату Вірменії Римом.

11. Міста Близького Сходу опинившись під владою парфян, стикаючись з поступовими обмеженнями своєї автономії, стають осередками опозиції і зрештою, окрім підтримки римських ставлеників на престол під час внутрішньополітичних криз, вони навіть йшли на відкриту конфронтацією користуючись боротьбою за престол. У Дура-Европос, Селевкії на Тигрі та Сузах, як римляни так і парфяни зберігали інституції елліністичної доби, які власне і здійснювали управління у містах.

12. Збережена джерельна база не дозволяє говорити про специфічно єврейське повстання у Месопотамії під час парфянської кампанії Траяна 114-117 рр. н.е., яке було б пов'язане з єврейськими повстаннями, які у цей час спалахнули у східних провінціях Римської імперії (Єгипет, Кіренаїка, тощо). Існуючі джерела вказують на різний характер повстань у Месопотамії і у Середземномор'ї. Загальний контекст діяльності римлян на окупованих територіях та повідомлення більшості авторів і свідчення нумізматичних та епіграфічних джерел на сьогодні вказують на поліетнічний характер месопотамських повстань, які були спричинені політикою Риму на новоприєднаних територіях.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях:

1. Гуменний В. Л. Східна місія Германіка Цезаря (18-19 рр. н.е.) крізь призму офіційних актів сенату. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2015. Випуск 44. Том.2. С. 28-31.

2. Гуменний В. Л. Внутрішньополітична боротьба в Царстві Аршакідів і східна політика Риму (епоха Августа і Тіберія). *Східний світ*. №2-3. Київ: Інститут сходознавства імені А. Ю. Кримського НАН України, 2016. С. 11-16.

3. Гуменний В. Л. Храм Марса Месника (Templum Martis Ultoris) та офіційна пропаганда східної політики Риму в епоху Августа. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2016. Випуск 45. Том.2. С. 124-128.

4. Гуменний В. Л. Східне прикордоння і зовнішня політика Риму у II – на початку III ст. н.е.: стан і перспективи археологічних досліджень. *Вісник Інституту археології*. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2016. Випуск 11. С. 36-48.

5. Гуменний В. Л. Провінційна адміністрація та східна політика Римської імперії в епоху Юліїв-Клавдіїв. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2016. Випуск 19. С. 20-27.

6. Гуменний В. Л. Образ Парфянських кампаній Антонінів і політична пропаганда Римської імперії у II ст. н. е. *Проблеми гуманітарних наук. Серія «Історія»*. Дрогобич, 2016. Випуск 38. С. 219-233.

7. Гуменний В. Л. Офіційна пропаганда і східна політика Римської імперії у першій половині I ст. н.е. (за нумізматичними джерелами). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: збірник наукових праць Рівненського державного гуманітарного університету*. Рівне, 2016. Випуск 28. С. 190-202.

8. Гуменний В. Л. Римська військова присутність у Дура-Европос в контексті парфянських кампаній Северів. *Проблеми гуманітарних наук. Серія «Історія»*. Дрогобич, 2017. Випуск 40. С. 184-196.

Публікації які додатково відображають результати дослідження і засвідчують його апробацію:

9. Гуменний В. Л. Календарні системи і проблема романізації східних провінцій Римської імперії у I ст. до н.е. – III ст. н.е. *Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 66-ї міжнародної наукової конференції (м. Харків, 26 квітня 2013 р.)*. Харків, 2013. С. 59-60.

10. Гуменний В. Л. Епідемія Антонінів та східні провінції Римської імперії у др. пол. II ст. н.е. *Дні науки історичного факультету: Матеріали VI Міжнародної наукової конференції молодих учених*. Київ, 2013. Вип. VI. С. 7-9.

11. Гуменний В. Л. «Mansiones Parthicae» («Σταθμοί Παρθικοί») Ізідора Харакського: географія, стратегія та східна політика Римської імперії на початку I ст. н.е. *Чорноморські читання: матеріали I Всеукраїнської історичної наук. – практ. конф., присвяч. 100-річчю з дня народження С. А. Секеринського та О.І. Домбровського, м. Сімферополь, 14-15 березня 2014 р.* Сімферополь: ЧП «Антиква», 2014. С. 18 – 21.

12. Гуменний В. Л. Внутрішньополітична боротьба Аршакідів і особливості східної політики Римської імперії в добу Юліїв – Клавдіїв. *Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 67-ї міжнародної наукової конференції (м. Харків, 25 квітня 2014 р.)*. Харків, 2014. С. 47-49.

13. Гуменний В. Л. Tabula Siarensis та Senatus consultum de Cn. Pisone patre: місія Германіка на Схід крізь призму актів Сенату. *Дні науки історичного факультету, присвяченні 180-річчю заснування Київського університету: матеріали VII Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених*. Київ, 2014. Том 2. С. 300 – 305.

14. Гуменний В. Л. Образи римо-парфянського протистояння у кінці I ст. до н.е. - на початку II ст. н.е. (за матеріалами нумізматичних джерел). *Дні науки історичного факультету: Матеріали VIII Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених "Дні науки історичного факультету"*. Київ, 2015. С. 328 - 332.

15. Гуменний В. Л. Провінційна адміністрація і еволюція форм та засобів східної політики Римської імперії у першій половині I ст. н.е. *Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 68-ї міжнародної наукової конференції (м. Харків, 24 квітня 2015 р.)*. Харків, 2015. С. 45-46.

16. Гуменний В. Л. Senatus consultum de Cn. Pisone patre у контексті взаємин Римської імперії та Парфії на початку I ст. н.е. *Стародавнє Причорномор'я*. Одеса, 2016. Вип. XI. С. 156-162.

17. Гуменний В. Л. Templum Martis Ultoris та формування образу східної політики Риму в епоху Августа. *Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 69-ї міжнародної наукової конференції (м. Харків, 29 квітня 2016 р.)*. Харків, 2016. С. 39-40.

18. Гуменний В. Л. Tabula Siarensis та Senatus consultum de Cn. Pisone patre: офіційні акти сенату та східна політика Риму в епоху Тіберія. *Проблеми історії та археології України: Матеріали X Міжнародної наукової конференції, посвяченної 125-летию професора К. Э. Гриневича (Харьков, 4–5 ноября 2016 г.)*. Харків, 2016. С. 32.

19. Гуменний В. Л. Римська військова присутність в Дура-Европос в контексті парфянських кампаній Северів (за папірологічними джерелами). *II Міжнародна науково-практична конференція питання всесвітньої історії / Матеріали конференції 10 листопада 2017 р., м. Дрогобич*. Дрогобич, 2017. С. 139-142.

20. Гуменний В. Л. «Зайняв Фраат престол Кіра»: образ Парфії і пам'ять про Ахеменідів в римській літературній традиції доби Августа. *XXI Сходознавчі читання А. Кримського. Тези доповідей міжнародної наукової конференції (17-18 листопада 2017 р.)*. Київ: Інститут сходознавства імені А. Ю. Кримського НАН України, 2017. С. 10-11.

21. Гуменний В. Л. Військові гарнізони на території Близького Сходу і парфянські кампанії Риму у II – на початку III ст.н.е (за епіграфічними джерелами). *Стародавнє Причорномор'я*. Одеса, 2018. Випуск XII. С. 166-171.

22. Гуменний В. Л. Осроена у контексті римської політики на Сході під час парфянської кампанії Траяна. *Абстракти доповідей та програма Міжнародної наукової конференції «Ver Kuivians: Античне суспільство та його цивілізаційна спадщина», 17-18 травня 2018 року / Кафедра історії стародавнього світу та середніх віків КНУ імені Тараса Шевченка*. Київ, 2018. С. 43.

23. Humennyi V. Garrisons of Syria and Rome's military strategy during the late second-early third centuries CE Parthian campaigns: the case of Dura-Europos. *24. International Limes Congress. Serbia, September 2018. Book of Abstracts*. Belgrade, 2018. P. 47.

24. Гуменний В. Л. Р. Euphr. і окремі проблеми римської військової присутності на території Сирії впродовж першої половини III ст. н. е. *Історія*

античного мира и средневековья в университетах Украины. К 40-летию кафедры истории древнего мира и средних веков ХНУ имени В. Н. Каразина. Тезисы докладов Международной научной конференции (Харьков, 25–26 октября 2018 г.). Харків, 2018. С. 24-28.

АНОТАЦІЯ

Гуменний В. Л. Римська імперія і Парфія: політичні та військові контакти (кінець I ст. до н.е. – початок III ст. н.е.). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 07.00.02 – Всесвітня історія. – Львівський національний університет імені Івана Франка. – Львів, 2019.

Дисертаційне дослідження присвячене вивченню основних форм, структури і механізмів політичних та військових контактів між Римською імперією та Парфією у добу принципату. Взаємовідносини цих двох державних утворень у представленій роботі розглядаються шляхом вивчення образу «іншого», який безпосередньо впливав на конкретну сторону зовнішньої політики цих держав. На основі залучення широкого джерельного матеріалу аналізується образ Парфії у римській ідеології, літературі та пропаганді. Формування та реалізація основних форм політичних контактів, які були пов'язані з роллю римського імператора, його оточення та родичів у політичному протистоянні з Парфією охарактеризовані як специфічні політичні практики. У роботі реконструйовано й еволюцію парфянської стратегії та окреслено вплив внутрішньополітичної боротьби в Парфії на взаємини з Римською імперією. Особливе місце займає аналіз військових кампаній та прикордонної політики Риму, яка проаналізована як у військовому аспекті так і через вивчення становища пограничних царств, провінцій, міст та груп населення.

Ключові слова: Римська імперія, Парфія, Вірменія, Близький Схід, зовнішня політика, лімес, політична пропаганда, військові кампанії.

АННОТАЦИЯ

Гуменный В. Л. Римская империя и Парфия: политические и военные контакты (конец I века до н.э. - начало III века н.э.). – Квалификационный научный труд на правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук (доктора философии) по специальности 07.00.02 – Всемирная история. – Львовский национальный университет имени Ивана Франко. – Львов, 2019.

Диссертационное исследование посвящено изучению главных форм, структуры и механизмов политических и военных контактов между Римской империей и Парфией в эпоху принципата. Взаимоотношения этих двух государственных образований в представленной работе рассмотрены путём анализа образа «другого», который непосредственно влиял на внешнюю политику этих государств. Привлекая большой объём источников, анализируется образ

Парфии в римской идеологии, литературе и пропаганде. Формирование и реализация основных форм политических контактов, которые были связаны с ролью римского императора, его окружения и родственников в противостоянии с Парфией рассмотрены как специфические политические практики. В работе реконструирована эволюция парфянской стратегии и характеризуется влияние внутривнутриполитической борьбы в Парфии на взаимоотношения с Римской империей. Особое место в работе занимает анализ военных кампаний и пограничной политики Рима, которая рассмотрена как в военном аспекте, так и путём изучения положения пограничных царств, провинций, городов и категорий населения.

Ключевые слова: Римская империя, Парфия, Армения, Ближний Восток, внешняя политика, лимес, политическая пропаганда, военные кампании.

SUMMARY

Humennyi V. L. Political and military contacts between Roman Empire and Parthia (late 1st century BCE - early 3rd century CE). - Qualifying scientific work with the rights of the manuscript.

Thesis for the academic degree of a Candidate of Historical Sciences (Doctor of Philosophy in History) in specialty 07.00.02 – World History. – Ivan Franko National University of Lviv. – Lviv. – 2019.

The presented thesis provides an analysis of main forms, structures and issues of political and military relations between Roman Empire and Parthia from the age of Augustus to the fall of Arsacid Parthian Kingdom. Despite the fact that Roman-Parthian relations had been researched for a long period of time, there still are a lot of issues that need to be highlighted using new sources and methodological approaches.

Author states, that the image of “other” had a direct impact on Rome's and Parthia's foreign policies and analyses the image of Parthia in Roman ideology, literature and political propaganda. Ideological construct of “Signa recapta” that was created by Augustus, deals with the religious cult of Mars the Avenger and the Temple built to dedicate this God in connection with the political propaganda of the Early Roman Empire. Analysis of the narrative, archeological, epigraphical sources and coinage provides the reconstruction of how the Temple was used to create the image of Augustus’ policy in the East. The games connected with the dedication of the Temple in 2 BCE included the “naumachia”, that was organized as an imitation of the battle of Salamis, and had a strong ideological component. The dedication itself was connected with Gaius Caesar’s Vipsanianus mission to the East which is analyzed using the evidence of so-called “Decreta Pisana”.

The author states, that Augustus had some skepticism about the provincial administration and only from the time of Tiberius its influence becomes quite important. The study of new epigraphic sources helped to provide the verification of the information provided by the narrative sources like Tacitus’ “Annals”, about the mission of Germanicus to the East in 18-19 CE. The conflict of Germanicus with Piso was quite unusual and the description that the “S.C. de Cn. Pisone patre”, “Tabula Siarensis” and other inscriptions provide us is very important for the analysis of the political

development of the Principate and for the studying of the Roman foreign policy in the first century CE.

It has been found that the problem of the political development of the Arsacid Kingdom at the end of the First century BCE at the beginning of the First century CE is important to understand policy of Tiberius against Parthia. The domestic conflicts in the Parthian state were inspired by the differences between the eastern and the western parts of the kingdom. Such Parthian kings as Fraates and Artabanus are presented as an example of effective political career nevertheless they suffered several serious political conflicts, rebellions and struggles during their reign. Various wars between the rivals who were trying to obtain the Arsacid throne often were long and doubtful. The Romans often released hostage princes that were held in Rome and used them to provoke the political conflict.

Author argues that due to its geographical position, the town of Dura Europos was quite an important military site in the Parthian and Roman periods. Dura was relatively easy to defend, and that value of the city justified the effort to hold it. In the Roman period, the site became a garrison city on Rome's Eastern frontier. In the Age of the Severan dynasty, the garrison consisted of the vexillations of the legions that were regularly settled in the province of Syria Coelae. The main attachment in the city was Cohors XX Palmyrenorum. The papyri documents left by the soldiers and officers of the Cohors help us to reconstruct not only the daily life and the economy of the Roman Army in the East, but they also provide us information about the military activity of its soldiers including the wars against Parthia.

The chronology of the possible appearance of the institute of «dux ripae» is analyzed. Author states, that the only information about the office of the military command of the region before the 240 CE comes from an assumption made by M. Rostovtzeff, who believed that the dipinto from the palace of the dux can be used as source to date the appearance of this office. Nevertheless, the papyrological material finds the earliest mentions about this command only in the 240-s CE.

Roman and Parthian policy dealing with Armenia and other minor Kingdoms and Principalities was mainly inspired by the fact that both states believed that Armenia was supposed to be under control of one of the main political figures in the region. The Romans under Augustus and Tiberius used their resources to make their candidates the rulers of Armenia, but after the campaign of Nero and up to Trajan's campaign and further, the Arsacid dynasty had established itself on Armenian throne. The obtained results also help us to analyze the status of Oshroena, Adiabena, Sophena and other minor Kingdoms that were allies to Romans and Parthians in various periods of their history.

Keywords: Roman Empire, Parthia, Armenia, Middle East, foreign policy, limes, political propaganda, military campaigns.

Підписано до друку 23.01. 2019 р.
Формат 60x90/16. Папір офсетний.
Умовн. друк. арк. 0,9.
Шрифт: Times New Roman
Наклад 100 прим. Зам. №6

Друк ПП Ощипок М.М.
Адреса: Львів, вул. С.Бандери, 45
№ свід.: 670155
тел./факс: (032) 238-74-60
e-mail:ommzmik@ukr.net